

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 року В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ОЦІНКАХ

У статті проаналізовано праці вітчизняної та зарубіжної історіографії присвячені Валуєвському циркуляру. Особливу увагу приділено дискусійним питанням інтерпретації історичних обставин появи Валуєвського циркуляру та наслідків його реалізації в національній політиці Російської імперії на українських землях.

Ключові слова: Валуєвський циркуляр, історіографія, національна політика, український національний рух.

У липні 2013 року виповнилося 150 років з часу прийняття Валуєвського циркуляру, яким були введені суттєві обмеження на використання української мови в інтелектуальному житті країни. Згідно його положень заборонялось вживання української мови в друкуванні духовних і навчальних книг. Виняток стосувався лише творів художньої літератури, які було дозволено друкувати українською. Значення Валуєвського циркуляру для історії України важко переоцінити, адже він майже на півстоліття визначив основний напрямок політики уряду Російської імперії в українському національному питанні. Валуєвський циркуляр завжди привертав увагу як українських, так і зарубіжних істориків. Аналіз їхніх оцінок є предметом даної публікації.

В історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст., а також у спогадах сучасників подій, констатувалася ефективність Валуєвського циркуляру, як засобу боротьби з українським рухом у короткостроковій перспективі. Зокрема, М. Драгоманов згадував, що урядові дії майже повністю припинили збори Громади та видавничу діяльність: "увесь український рух серед київської молодіжі, так гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих"¹. Польський історик Л. Василевський зауважував, що репресії викликали застій в українському русі до 1870-х рр., що засвідчувало його слабкість на той момент². Так само й російський публіцист С. Щеголев зазначав, що "після урядових "veto" і репресій 1863 – 1864 рр." українофільство, навіть у дозволеній (белетристичній області), знаходилося у сплячці до 1870 р.³

Зазначимо, що в російській суспільній та науковій думці початку XX ст. Валуєвський циркуляр оцінювався неоднозначно. "Патріотично" налаштовані представники громадськості, серед яких був і С. Щеголев, оцінювали український рух негативно й розглядали боротьбу із ним як необхідну державну справу. Водночас, у середовищі прогресивної інтелігенції звучали голоси щодо безглуздя заборони українства. Ця точка зору виражена, зокрема, у доповіді спеціальної комісії Російської Академії наук під головуванням академіка Ф. Корша, у якій зазначено, що Валуєвський циркуляр був викликаний не дійсними потребами держави, але кабінетними міркуваннями поодиноких державних діячів⁴.

В українській історіографії цілком закономірно ставилося питання про згубний вплив Валуєвського циркуляру на розвиток української нації та її культури⁵. Заслуговує на увагу спостереження Ф. Савченка, який зазначає, що Емський указ 1876 р. за своєю суттю та ідеєю був лише "скромним повторенням Валуєвського з тою різницею, що проти розвитку українства були вироблені тяжчі заборони на доповнення до Валуєвських, і що свою силу вони мали протягом вдвоє довшого часу (до 1906 р.), ніж Валуєвські"⁶.

За радянських часів українські історики зі зрозумілих причин не мали можливості досліджувати політику русифікації в Україні. Ситуація докорінно змінилася лише у 90-ті роки XX ст. з появою ґрунтовних досліджень українського національного руху. Серед причин появи Валуєвського циркуляру сучасні дослідники відзначають насамперед боротьбу з польським

національним рухом у західних губерніях імперії, поширення україномовних перекладів Євангелія, а також побоюванням розгортання діяльності українських громад.

Так, зокрема, В.Борисенко основною причиною появи Валуєвського циркуляру вважає польське повстання 1863 р., яке спричинило розгул на окраїнах імперії великоросійського шовінізму. Наслідком урядових дій, на думку дослідника, стало те, що громадівський рух в Україні пішов на спад і в другій половині 60-х років припинився⁷. У свою чергу, В.Сарбей зауважує, що Валуєвський циркуляр був викликаний насамперед появою українського перекладу Євангелія, який був визнаний шкідливим і небезпечним⁸. Я.Грицак звертає увагу на той факт, що заборона українського книгодрукування стосувалася лише видань певного характеру. Таким чином, Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище, що становило загрозу територіальній цілісності Російської держави та російській ідентичності⁹. Комплекс причин, який призвів до появи Валуєвського циркуляру аналізує Л.Іванова. Серед них дослідниця називає діяльність громадівців, польське повстання 1863 р. та політизацію питання української мови в ході дискусій на початку 60-х рр.¹⁰

В.Шандра також відзначає Польське повстання та появу перекладу Євангелія П.Морачевського серед передумов видання Валуєвського циркуляру. Однак, на думку дослідниці, документ мав на меті насамперед обмеження культурницької діяльності українських громадівців: "Валуєвський циркуляр 1863 р. чітко вказав українофілам, що влада не настільки наївна, щоб дозволити комусь витворювати окрему мову, і розцінює їхню діяльність як прояв сепаратизму"¹¹. Як реакцію на прагнення інтелектуалів творити українську мову, зробити доступнішою освіту для найширшої людності та зберегти її окремішність, розглядають появу Валуєвського циркуляру В.Головка та К.Галушко¹².

Ідеологічні перипетії, пов'язані з Валуєвським циркуляром, докладно висвітлює О.Реєнт. Дослідник зазначає, що особливе занепокоєння російських урядовців викликало перш за все намагання українофілів "створити систему освіти для простого люду народною мовою, що в умовах загострення ситуації під час звільнення багатомільйонної маси селян від кріпацтва породжувало очікування соціальних катаклізмів та страхи, що мережа недільних шкіл може бути використана як засіб пропаганди. Усе це накладалося на стрімке загострення "польського питання" напередодні повстання 1863 – 1864 рр."¹³.

О.Реєнт докладно аналізує обставини появи Валуєвського циркуляру, який, на його думку, став результатом складної бюрократичної комбінації. Вона тривала з червня 1862 р., коли військовий міністр Д.Мілютін ознайомив імператора Олександра II, а згодом і шефа жандармів В.Долгорукова із даними по ситуації у Києві, складеними на підставі доносів на членів Громади. У січні – лютому 1863 р. київський генерал-губернатор Анненков виклав В.Долгорукову план як спровокувати українофілів на публічну полеміку в пресі, втілений згодом за участі російського публіциста М.Каткова. Нарешті, 27 червня 1863 р. Київський цензурний комітет надіслав П.Валуєву лист, у якому виклав своє бачення українофільської небезпеки. Текст цього листа майже дослівно було використано при підготовці циркуляру¹⁴. За оцінкою О.Реєнта, підписаний П.Валуєвим 18 липня 1863 р. Циркуляр Київському, Московському та Петербурзькому цензурним комітетам "відкрив собою цілу епоху репресивних заходів російської імперської влади щодо українського руху на етапі його модернізації, ставши певним виразним символом відповідної політики"¹⁵.

Загалом, в українській історіографії підкреслюється згубний вплив Валуєвського циркуляру, який подекуди розглядають як перший крок усієї антиукраїнської політики імперської та радянської влади другої половини XIX – першої половини XX ст.¹⁶

До аналізу Валуєвського циркуляру 1863 р. звертаються також українські діаспорні та зарубіжні дослідники. Їхні погляди мало відрізняються від висвітлених вище оцінок української історіографії. Більшість зарубіжних дослідників погоджуються з тим, що Валуєвський циркуляр мав на меті створення перепон для розвитку українського національного руху. У якості причин його появи відзначається Січневе польське повстання 1863 р. та переклад Євангелія, здійснений П.Морачевським.

На істотному значенні Валуєвського циркуляру акцентує увагу німецька дослідниця Р.Вільпіус, на думку якої, жоден інший урядовий захід не мав такого гальмуючого впливу на

формування української нації як Валуєвський циркуляр. Він призвів до того, що будь-яке використання української мови у публічних та квазіпублічних сферах кваліфікувалося як політичний акт, що поляризувало суспільство¹⁷. На думку дослідниці, основною причиною появи Валуєвського циркуляру було питання про переклади Біблії¹⁸.

Поданий і схвалений Академією наук переклад Євангелія Пилипа Морачевського безпосередньою причиною прийняття Валуєвського циркуляру називає П.Магочій. "Академія схвалила текст, але його відкинув Святійший Синод Російської Православної Церкви, частково через те, що переклад на мову, якої легально не існувало, міг бути політично небезпечною справою"¹⁹. До думки про те, що саме переклад П.Морачевського став основною причиною появи Валуєвського циркуляру приєднується й В.Чернецький²⁰.

Як спрямований насамперед проти українського перекладу Євангелія, використання української мови у школі та літературі "для народу" розглядають Валуєвський циркуляр російські дослідники А.Міллер та О.Остапчук²¹. Зазначимо, що серед зарубіжних дослідників саме А.Міллер найбільш детально висвітлює ґенезу Валуєвського циркуляру, реакцію на нього в урядових колах та суспільній думці. Дослідник доходить висновку, що міністр П.Валуєв розглядав цей циркуляр як засіб на період польського повстання, кінець якого на той момент ще важко було передбачати. Він мав на меті призупинити бурхливу активність українофільства, щоб дати урядові можливість підготуватися до ідейного суперництва з ним²².

З тезою А. Міллера про те, що Валуєвський циркуляр мав тимчасовий характер не погоджується А.Даниленко. На його думку, циркуляр був складений таким чином, щоб стримувати розвиток українофільства, зокрема, поширення україномовної літератури релігійного змісту. Поява циркуляру була викликана занепокоєнням влади національними рухами – польським повстанням 1863 р. та, меншою мірою, діяльністю українофілів²³. Водночас, А.Даниленко не погоджується з думкою про те, що сам по собі переклад П.Морачевського був головною причиною появи Валуєвського циркуляру. На момент появи даного перекладу в Російській імперії була видана вже ціла низка україномовних книжок релігійного змісту. До того ж, за якістю, вважає дослідник, переклад П.Морачевського значно поступався іншим українським перекладам Біблії²⁴.

Відомий фахівець з історії Східної Європи А.Каппелер пов'язує появу Валуєвського циркуляру із польським повстанням і наголошує на системному характері документу, який мав стати програмою політики щодо України. Ця політика, на думку дослідника, заходила ще далі, ніж політика асиміляції щодо поляків, адже можливе відокремлення українців, з їхньою стратегічно й економічно важливою територією, загрожувало вирішальним чином послабити не тільки російську державу, а й російську націю²⁵.

Білоруський історик П.Терешкович розглядає "сумнозвісні Валуєвський указ і указ 1876 р." у контексті "безпрецедентного тиску російської адміністрації" на український національний рух. Їхня поява була покликана не допустити поширення національної ідеології на масовому рівні й призвела до перенесення центру українського руху на Галичину²⁶. Натомість російська дослідниця І. Міхутіна вважає, що Валуєвський циркуляр був спрямований не стільки проти українського сепаратизму, скільки проти самого факту поширення у селянському середовищі грамотності, що могло призвести до залучення неосвічених мас до громадсько-політичного життя²⁷.

На думку Р.Шпорлюка, саме український рух на початку 1860-х рр. викликав занепокоєння російської влади, тоді як польське повстання стало лише зручним приводом для дискредитації українофілів. Дослідник зазначає, що поява циркуляру була спричинена побоюванням російської правлячої еліти того, що літературна та просвітянська діяльність українців підриває культурну й політичну єдність російської нації. Імперський уряд не вірив у те, що український рух може бути проявом автентичних, законних прагнень населення країни, тому вирішив трактувати його як продукт польської "інтриги". Саме тоді, на думку дослідника, було створено стереотип, який залишався незмінним десятиліттями: "українофільство" вважали наслідком німецької, австрійської, ватиканської діяльності, спрямованої проти Росії²⁸.

Не схильний переоцінювати значення польського чинника й британський дослідник Д.Сандерс, наголошуючи на тому, що польський національний рух не тільки надихав українофілів, але й виступав проти них. На підставі аналізу широкого кола архівних джерел,

Д.Сандерс дійшов висновку, що в українських землях напередодні польського повстання мережа початкової освіти зростала найшвидшими темпами в імперії. Зокрема, вже у липні 1861 р. в Україні було створено понад 2875 недільних шкіл з українською мовою викладання. Російські адміністратори, включно з начальником учбового округу Пироговим, намагалися таким чином створити ідеологічну протипагу польській пропаганді серед українського селянства, яка проявилася, зокрема, у поширенні на Правобережній Україні видань української абетки, надрукованих латиницею²⁹.

Однак поступки культурно-освітнім прагненням українців на протипагу поляків, створили для російської адміністрації небезпеку, якої вона не очікувала: "У 1850 – 60-ті рр. майже усі носії української мови у Російській імперії були селянами й майже усі вони не мали освіти. Якби після зникнення законодавчих обмежень українські селяни отримали доступ до освіти своєю рідною мовою, цілком можливо вони б почали вірити, що їхня етнічна ідентичність суттєво відрізняється від етнічної ідентичності росіян"³⁰. Саме тому, на думку Д.Сандерса, П.Валуєв більш за все був стурбований поширенням україномовних читанок, абеток, граматики та підручників, а не літературних або наукових творів, які продовжували видаватися й після появи циркуляру.

Загальний висновок, який робить британський дослідник, полягає у тому, що Валуєвський циркуляр не варто розглядати лише крізь призму польського питання. Це був самодостатній урядовий захід, який мав на меті припинити поширення ідеї окремішньої української ідентичності³¹. Опосередковано на користь цієї точки зору свідчить той факт, що станом на червень – липень 1863 р. польське повстання на Правобережній Україні фактично вже було придушене, при чому не в останню чергу зусиллями самих українських селян³². Необхідності у поширенні україномовної початкової освіти серед українських селян на протипагу польській пропаганді для російського уряду вже не було.

У широкому контексті імперської політики асиміляції пропонує розглядати появу Валуєвського циркуляру Й.Ремі. Дослідник звертає увагу на схожі заходи, які вживалися російською владою щодо інших національних мов. Зокрема, у 1850 р. були введені обмеження на публікацію книжок фінською мовою, а у 1862 р. П.Валуєв заборонив книгодрукування єврейською розмовною мовою ідиш. Ці заходи, так само як і Валуєвський циркуляр, на думку Й.Ремі, засвідчують прагнення російської влади не допустити перетворення народних мов на національні³³. Дія Валуєвського циркуляру не була тимчасовою: він залишався чинним до прийняття у 1876 р. ще більш суворого Емського указу. На основі архівних документів Й.Ремі спростовує тезу про тимчасовий характер циркуляру й доводить, що окремі видання україномовних книжок у період з 1863 по 1876 рр. були результатом корумпованості місцевих органів цензури.

Загалом можна відзначити близькість оцінок Валуєвського циркуляру 1863 р. в українській та зарубіжній історіографії. Причиною появи циркуляру дослідники схильні визначати польське повстання 1863 р., переклад українською мовою Євангелія та просвітницьку діяльність українофілів. Можна відзначити певну тенденцію, яка намітилася на сьогоднішній день як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Вона полягає у тому, що дослідники дедалі частіше вважають прийняття Валуєвського циркуляру заходом безпосередньо спрямованим проти українського національного руху, який лише опосередковано був пов'язаний із подіями польського повстання. У більшості праць Валуєвський циркуляр розглядається як дуже ефективний у короткостроковій перспективі засіб, який на десятиліття визначив напрямок боротьби імперського уряду з українським національним рухом. Однак стратегічно цей засіб виявився невдалим, адже він не зміг зупинити прагнення українців до вільного національного розвитку.

¹ Драгоманов М.П. Австро-руські спомини // Михайло Драгоманов: Автожиттєпис / Укл.: І.С.Гриценко, В.А.Короткий, М.В.Томенко. – К., 2009. – С. 149.

² Wasilewski L. Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym. – Kraków, 1911. – С. 67.

³ Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 59.

⁴ Заборона українського слова в Росії. Реферат петербурзької академії наук в справі знесення заборони

- українського слова, з додатком "Історичної записки" К.А.Воєнского і вступним словом проф. М.Грушевського. – Видавництво Просвітньої комісії Руського народного союзу, 1916. – С. 21.
- ⁵ Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 388 – 389.
- ⁶ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків-К., 1930. – С. 200.
- ⁷ Борисенко В.Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник. – К., 1996. – С. 471 – 472.
- ⁸ Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 188.
- ⁹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. – К., 2000. – С. 67.
- ¹⁰ Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в супільно-політичній думці 50 – 60- рр. ХІХ ст. – К., 2008. – С. 127 – 128; Іванова Л.Г. Дискусія про українську мову в 30 – 60-их рр. ХІХ ст. // Європейські перспективи. – № 1. – Ч. 2. – 2011. – С. 197 – 210.
- ¹¹ Шандра В. С. Есе про чинники тривалого українського націєтворення // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск ХХ. – К., 2012. – С. 46.
- ¹² Галушко К.Ю., Головка В.В. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність (Матеріали до Національної доповіді НАН України 2013 р.). – К., 2013. – С. 87.
- ¹³ Рєснт О.П. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з "українського питання" в модерну добу // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск ХХ. – К., 2012.
- ¹⁴ Там само. – 20.
- ¹⁵ Там само. – С. 19.
- ¹⁶ Щербак Н. Від Валуєвського циркуляру... до голодомору // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К., 2003. – С. 10 – 16.
- ¹⁷ Вильпиус Р. Украинский язык и школьное обучение в позднеимперский период // *Ab imperio*. – 2005. – № 2. – С. 323.
- ¹⁸ Вильпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860 – 1906) // *Ab imperio*. – 2005. – № 2. – С. 194.
- ¹⁹ Магочій П.Р. Історія України. – К., 2007. – С. 320.
- ²⁰ Chernetsky V. Nation and translation: Literary translation and the shaping of modern Ukrainian culture // *Contexts, Subtexts and Pretexts. Literary translation in Eastern Europe and Russia* Edited by Brian James Baer, 2011. – John Benjamins B.V. – P. 41.
- ²¹ Миллер А.И. Остапчук О.А. Латиница и кирилица в украинском национальном дискурсе и языковой политике Российской и Габсбургской империй // *Славяноведение*. – № 5. – 2006. – С. 35.
- ²² Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). / А. И. Миллер – СПб., 2000. – С. 116.
- ²³ Danylenko A. The Ukrainian Bible and the Valuev Circular of July 18, 1863 // *Acta Slavica Iaponica*. – Tomus 28. – P. 14.
- ²⁴ Ibid. – P. 14, 21.
- ²⁵ Каппелер А. Мала історія України. – К., 2007. – С. 115.
- ²⁶ Терешкович П.В. Этническая история Беларуси ХІХ – начала ХХ в.: В контексте центрально-восточной Европы. – Минск, 2004. – С. 156.
- ²⁷ Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец ХІХ – начало ХХ века). – М., 2003. – С. 2003.
- ²⁸ Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // *Імперія та нації*. – К., 2000. – С. 261.
- ²⁹ Saunders D. Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863 // *The International History Review*. – Vol. 17. – № 1 (Feb., 1995). – P. 34 – 35.
- ³⁰ Ibid. – P. 24.
- ³¹ Ibid. – P. 50.
- ³² Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 84 – 85.
- ³³ Remy J. The Valuev Circular and Censorship of Ukrainian Publications in the Russian Empire (1863 – 1876): Intention and Practice // *Academic journal article from Canadian Slavonic Papers*. – Vol. 49. – March – June 2007. – № 1/2. – P. 91 – 92.

В статье проанализированы работы отечественной и зарубежной историографии, посвященные Валуевскому циркуляру. Особое внимание уделено дискуссионным вопросам интерпретации исторических обстоятельств появления Валуевского циркуляра и последствий его реализации в национальной политике Российской империи на украинских землях.

Ключевые слова: Валуевский циркуляр, историография, национальная политика, украинское национальное движение.

The studies of Valuev circular in Ukrainian and foreign historiography are analyzed in the article. Special attention is paid to the discussion concerning historical circumstances of the Valuev circular's emergence as well as consequences of it's realization in the framework of Russian empire's national policy in Ukrainian lands.

Key words: Valuev circular, historiography, national politics, Ukrainian national movement.